

Το πνεύμα του '40 και η ελληνική φιλοσοφία

I

«Παιδιά μας, το ότι είστε από πατέρες ανδρείους, αυτό φανερώνεται από την τωρινή πραγματικότητα. Εμείς, ενώ είχαμε τη δυνατότητα να ζήσουμε άδοξα, προτιμήσαμε να πεθάνουμε μ' έναν ωραίο θάνατο, προτού και εσάς και τους απογόνους σας καταστήσουμε ανυπόληπτους, και προτού ντροπιάσουμε τους πατέρες μας και όλους τους προγόνους μας: γιατί πιστεύουμε ότι εκείνος που ντροπιάζει το γένος του δεν αξίζει να ζει, και ότι ένας τέτοιος άνθρωπος ούτε στους ανθρώπους ούτε στους θεούς μπορεί να είναι φίλος, ούτε επάνω στη γη κι ούτε κάτω απ' τη γη όταν πεθάνει».

Είναι απόσπασμα από επιτάφιο λόγο, όχι κάποιου ρήτορα ή ιστορικού ή πολιτικού της αρχαιότητας, αλλά του Πλάτωνα, από τον διάλογό του *Μενέξενος* – που (παρά τους ιστορικούς αναχρονισμούς που περιέχει) αποτελεί πράγματι έργο του φιλοσόφου –, επιτάφιο λόγο που απαγγέλει ο Σωκράτης για τους Αθηναίους που έπεσαν στον Κορινθιακό πόλεμο. Είναι, κατά τον διάλογο, τα λόγια των στρατιωτών, που φεύγοντας για τον πόλεμο ήθελαν να διαμνηθούν στα παιδιά τους.

Ίδια θα ήταν τα λόγια σε έναν επιτάφιο λόγο υμνητικό της θυσίας των Ελλήνων ηρώων που τιμούμε σήμερα, εκείνων που το 1940, με το γενναίο και ελεύθερο φρόνημά τους και τη θυσία της ίδιας τους της ζωής, μάς δίδαξαν πώς οι αξίες μετουσιώνονται σε πράξη. Λόγος επιτάφιος, που παραπέμπει σε αξίες διαχρονικές, και πρώτιστα στην πατρίδα και στο χρέος προς την πατρίδα, αλλά και στην ενότητα, στην ομόνοια, στη συσπείρωση, στη φιλαλληλία – αξίες που αντανακλούν το πνεύμα, ατομικό και συλλογικό, το οποίο αναδύεται σε απόλυτα κρίσιμες στιγμές της ύπαρξης. Και ο πόλεμος είναι μία απόλυτα κρίσιμη κατάσταση της ύπαρξης, συνοδευτική του ανθρώπου και του πολιτισμού στην πορεία του μέσα στον χρόνο – μοιάζει μάλιστα να είναι ένα είδος κοινής μοίρας της ανθρωπότητας: «Είναι κοινός ο Άρης, και παίρνει την ζώην ανδρός κει που εφόνευ' άλλον», διαβάζουμε στον Όμηρο.

Στο φαινόμενο του πολέμου θα επικεντρωθώ, το εγχείρημά μου όμως θα είναι περιορισμένο. Θα εστιάσω κατ' αρχήν στο καθολικό αυτό φαινόμενο που ονομάζεται «πόλεμος» και, στη συνέχεια, θα προσπαθήσω να αποτυπώσω θέσεις ορισμένων κορυφαίων μορφών της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας για τον πόλεμο, πώς τον αντιμετώπισαν και πού αναζήτησαν τα αίτιά του. Τέλος, θα επιχειρήσω να συνδέσω στοιχεία του στοχασμού τους με ορισμένους πυρήνες του ελληνικού πολιτισμού, με τους οποίους ουσιωδώς συνδέονται, και να εξετάσω αν και πώς αποκαλύπτονται αξίες και ιδεώδη σε απόλυτα κρίσιμες περιόδους, όπως στον πόλεμο. Η αναμέτρησή μου με τα ζητήματα αυτά, μέσα από τη γλώσσα της φιλοσοφίας, ελπίζω ότι δεν θα θολώσει τα

πράγματα – οι φιλόσοφοι, αντίθετα από τη διάχυτη ενίοτε αντίληψη, έχουν ξεκάθαρες και συχνά πολύ προσγειωμένες απόψεις, για πολλά ζητήματα, και οπωσδήποτε για το ζήτημα του πολέμου.

II

Ο άνθρωπος θέλησε πάντοτε να προσεγγίσει, να κατανοήσει και να ερμηνεύσει το φαινόμενο του πολέμου. Η έννοια του πολέμου είναι ευρεία έννοια. Το περιεχόμενό της ποικίλει. Όταν μιλάμε για πόλεμο, έχουμε στο νου μας κάτι καταστρεπτικό, βίαιο, άνομο· τον αντιλαμβανόμαστε ως αποδομητικό των κοινωνιών και των πολιτισμών, ως ένα είδος *αταξίας*, αντιπαραβάλλοντάς τον προς τον *κόσμον*, την τάξη. Μιλάμε για πόλεμο όχι μόνο εν αναφορά προς τους λαούς, τις σχέσεις μεταξύ των λαών και τις εντός των λαών σχέσεις των διαφόρων ομάδων, τάξεων κ.λπ., αλλά και εν αναφορά προς τους ανθρώπους ως κοινωνικά όντα, εν αναφορά προς τις μεταξύ τους σχέσεις: τις διανθρώπινες, τις διαπροσωπικές σχέσεις. Κι ακόμη, μιλάμε για πόλεμο σε σχέση με τον εαυτό μας· κι εννοούμε την πάλη με τον εαυτό μας, με τα συναισθήματά μας, με τις επιθυμίες μας. Η έννοια «πόλεμος» λοιπόν καλύπτει ένα ευρύ νοηματικό πεδίο, τόσο κυριολεκτικών όσο και μεταφορικών χρήσεων. Κατά κανόνα μιλάμε για πόλεμο αρνητικά· και αντιπαραβάλλουμε τον πόλεμο προς την ειρήνη, ως ύψιστη θετική αξία.

Στην ιστορία της φιλοσοφίας εκπροσωπούνται όλες αυτές οι προσεγγίσεις του πολέμου, και άλλες ακόμη. Κλασικό παράδειγμα μια κορυφαία μορφή της προπλάτωνικής φιλοσοφίας, ο Ηράκλειτος, ο οποίος συχνά χρεώνεται με τον χαρακτηρισμό του πρώτου θεωρητικού και ταυτόχρονα υποστηρικτή του πολέμου, και μάλιστα του πολέμου των *πάντων* εναντίον των *πάντων*, του ολοκληρωτικού πολέμου, και ως παράδειγμα φέρεται προπαντός ένα πολύ γνωστό απόσπασμά του: «Ο πόλεμος είναι πατέρας όλων και βασιλιάς όλων, και άλλους τους αναδεικνύει θεούς, άλλους ανθρώπους, άλλους τους κάνει δούλους, άλλους ελεύθερους». Ο Ηράκλειτος όμως εδώ χρησιμοποιεί μεταφορικά την ιδέα του πολέμου – που άλλο του όνομα είναι και *ἔρις*, την οποία ο φιλόσοφος αποκαλεί *δίκη*, δηλαδή συνηθισμένο κανόνα συμπεριφοράς – προκειμένου να δηλώσει έναν γενικό κανόνα του κοσμικού γίνεσθαι, την αρχή δηλαδή ότι στον κόσμο κυριαρχεί η αλλαγή, η αδιάπτωτη μεταβολή, μια διαρκής ‘πάλη’ των αντιθέτων (φυσικών ουσιών, αλλά και καταστάσεων της ανθρώπινης ύπαρξης κ.λπ.)· αν η πάλη έπαυε, τότε ο νικητής σε κάθε σύγκρουση θα εγκαθίδρυε τη μόνιμη κυριαρχία του και ο κόσμος, έτσι, θα καταστρεφόταν – μια ιδέα γνώριμη ήδη από τον Αναξίμανδρο. Η κοσμική πραγματικότητα λειτουργεί με κανόνες, με *μέτρα*, θα πει ο Ηράκλειτος, και αυτό που κρύβεται κάτω από την επιφάνεια, κάτω από τη διαρκή μεταβολή και πολλαπλότητα, είναι η ενότητα, ότι «τα πάντα είναι ένα» (*ἐν πάντα εἶναι*). Αυθαιρεσία στο κοσμικό γίνεσθαι δεν νοείται, γιατί οδηγεί σε ὕβριν. Και η ὕβρις τιμωρείται πάραυτα, μας διαβεβαιώνει ο Ηράκλειτος, φέρνοντας ως παράδειγμα τα *μέτρα* του ήλιου, δηλαδή τους κανόνες που τον διέπουν: «Ο ήλιος δεν θα ξεπεράσει τα μέτρα του. Αλλιώς οι Ερινύες, οι θεραπαινίδες της Δικαιοσύνης, θα τον ανακαλύψουν». Δεν έχει επομένως βάση η άποψη ότι ο Εφέσιος φιλόσοφος υπήρξε από τους πρώτους υποστηρικτές του πολέμου, όπως τον νοούμε γενικά σήμερα.

Με το πέρασμα από την αρχαϊκή στην κλασική εποχή, και τις συνακόλουθες μεταβολές στα ιδεώδη, στα ήθη και στις πολιτικές καταστάσεις, ο φιλοσοφικός στοχασμός για τον πόλεμο γίνεται περισσότερο έντονος, και η έννοια «πόλεμος» ανακτά τώρα την κυριολεκτική σημασία της στη γλώσσα των φιλοσόφων· το πεδίο αναφοράς της είναι το κοινωνικό, το πολιτικό και το πολιτειακό γίνεσθαι. Ο πόλεμος αντιμετωπίζεται στη φιλοσοφία της αττικής περιόδου ως φαινόμενο αρνητικό, απορριπτέο, αλλά και αναπότρεπτο. Θα σταθώ στους δύο κορυφαίους της περιόδου αυτής, και της παγκόσμιας φιλοσοφίας, στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη. Σε έναν αιώνα αστάθειας και διαρκούς πολεμικής εμπλοκής των πόλεων-κρατών μεταξύ τους, ο Πλάτων έβλεπε ως αυταπόδεικτο το ότι «πάντοτε, συνεχής διά βίου διεξάγεται πόλεμος όλων εναντίον όλων των πόλεων», καθώς και ότι «αυτό που οι πολλοί ονομάζουν ειρήνη δεν είναι παρά μια λέξη, στην πραγματικότητα όμως όλες οι πόλεις βρίσκονται πάντοτε, κατά φυσική ανάγκη, σε ακήρυκτο πόλεμο αναμεταξύ τους». Το παράδειγμα της νομοθεσίας των Κρητών και των Λακεδαιμονίων, της οποίας κυρίαρχο μέλημα ήταν ο πόλεμος, αναφέρεται από τον Πλάτωνα ως αντίδραση σε αυτήν ακριβώς την αμείλικτη πραγματικότητα. Ασφαλώς δεν κατέφασκε στην ιδέα του πολέμου, ούτε ως επιθετικού πολέμου ούτε ως *στάσεως*, δηλαδή εμφύλιας σύγκρουσης, αφού το ιδεώδες του ήταν η *ειρήνη προς άλλλους* και η *φιλοφροσύνη*. Έβλεπε όμως τον πόλεμο δύσκολα αποτρέψιμο στην πράξη, γι' αυτό και φροντίδα του σωστού νομοθέτη ήταν να νομοθετεί τα του πολέμου *χάριν ειρήνης*, ενώ θεωρούσε αναγκαία τη συνεχή επαγρύπνηση για τη μη εμπλοκή σε πόλεμο και, ει δυνατόν, για την αποτροπή του. Εξάλλου, η *μη επιθετικότητα* και ο *μη επεκτατισμός* είναι από τα πλέον σημαντικά γνωρίσματα και των δύο πλατωνικών πολιτειακών σχεδιασμάτων, της *Καλλιπόλεως* και της των *Μαγνήτων πόλεως*. Πέραν αυτών και άλλες διαστάσεις της έννοιας του πολέμου θίγονται από τον φιλόσοφο, μάλιστα ιδιαίτερα λεπτές, όπως λ.χ. η ιδέα ότι «μέσα στον καθένα μας επικρατεί πόλεμος εναντίον του εαυτού μας».

Ο Αριστοτέλης, οπαδός της πολιτειακής σταθερότητας και αρνητής των *στάσεων*, απέδιδε αυταξία στη διατήρηση ενός πολιτεύματος, έστω κι αν δεν είναι τέλειο. Και τούτο γιατί πίστευε ότι ο άνθρωπος ως πολιτικό ζώο μπορεί να φθάσει στο *εὖ ζῆν* μόνο σ' ένα ολοκληρωμένο πολίτευμα. Αποδεχόταν τον πόλεμο ως αναγκαίο για την επίτευξη της ειρήνης, δηλαδή ως μέσο για την επίτευξη της ειρήνης, σε καμιά περίπτωση όμως δεν τον θεωρούσε *ἀκρότατον τέλος*. «Όλες τις επιμέλειες που αποβλέπουν στον πόλεμο», σημειώνει, «πρέπει να τις θεωρούμε καλές, όχι όμως ως τον ακρότατο σκοπό της πολιτικής κοινωνίας, αλλά ως υφιστάμενες *χάριν* εκείνου». Αυτοσκοπός και αυταξία για τον φιλόσοφο είναι μόνο η ειρήνη: *πόλεμος ειρήνης χάριν*, γράφει ο Αριστοτέλης. Και όπως στα πλατωνικά σχέδια του ιδεώδους κράτους, έτσι και στο αριστοτελικό σχέδιο της *ἀρίστης πολιτείας*, του ιδανικού κράτους, η *μη επιθετικότητα* και ο *μη επεκτατισμός* αποτελούν στοιχεία καίρια του καταστατικού χάρτη της.

Είδαμε ως τώρα πώς γίνεται κατανοητή η έννοια του πολέμου από κορυφαίους εκπροσώπους της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Πολλές και ετερόκλητες απόψεις ήλθαν στη συνέχεια σε συζήτηση στην ύστερη ελληνική και κατόπιν στη χριστιανική και στη μεσαιωνική φιλοσοφία. Στην ελληνιστική εποχή, η χαλάρωση του θεσμού της πόλεως-κράτους συνέβαλε στο ιδανικό μιας ειρηνικής κοσμοπόλεως με ουτοπικό

χαρακτήρα, τον οποίο προέβαλαν οι εκπρόσωποι της στωικής φιλοσοφίας. Στη χριστιανική φιλοσοφία κυριάρχησε το δόγμα της ειρήνης, εκφρασμένο ήδη περιεκτικότερα από τον Απόστολο Παύλο, με αιτιολόγηση ωστόσο του δίκαιου πολέμου από εκπροσώπους της δυτικής μεσαιωνικής διάνοησης, όπως λ.χ. από τον Αυγουστίνο, ή για λόγους υπεράσπισης του κράτους, όπως λ.χ. από τον Θωμά Ακινάτη.

III

Η φιλοσοφική προσέγγιση του πολέμου εμπεριέχει ασφαλώς και συζήτηση για τα αίτια του. Και υπάρχουν πολλές απόψεις για το πού πρέπει να αναζητηθούν οι αιτίες των πολέμων, με θεμελίωση ανάλογη με την οπτική γωνία που υιοθετεί ο καθένας. Υπάρχουν μόνο εξωτερικά, υλικά, αίτια; Ή υπάρχουν, πέραν αυτών, βαθύτερα αίτια, για έναν πόλεμο; *Μήπως εν τέλει συγκλίνουν όλα στον ανθρώπινο ψυχισμό*, σε ό,τι τέλος πάντων συνθέτει αυτό το περίπλοκο σύστημα που μας κάνει να σκεφτόμαστε, να πράττουμε, να διαμορφώνουμε στάσεις ζωής; Έτσι, άλλοι είδαν στη ρίζα των κακών που ταλανίζουν τον κόσμο την ανθρώπινη διαφθορά, τα πάθη, άλλοι την ανοησία, τον παραλογισμό, άλλοι την άγνοια, άλλοι τη σοφία κι άλλοι την έλλειψη εξυπνάδας. Η ιστορία δείχνει ότι κάποτε τα μεν, κάποτε τα δε, κάποτε όλα μαζί μπορούν να αποτελέσουν γενεσιουργά αίτια του πολέμου.

Ο Πλάτων ήδη μιλούσε για την απληστία και την πλεονεξία ως γενεσιουργά αίτια του πολέμου. Ο Αριστοτέλης συμφωνούσε μαζί του, ενώ, μιλώντας για τις εσωτερικές συγκρούσεις σ' ένα πολίτευμα, εντόπιζε την αποφασιστική τους αιτία στο, από αντικειμενικούς ή υποκειμενικούς λόγους, θιγμένο αίσθημα του δικαίου των πολιτών (ή μερίδας πολιτών ή κάποιων πολιτών). Άλλοτε, πάλι, αναζητούσε ο Πλάτων τις αιτίες των πολέμων, των εσωτερικών συγκρούσεων και των μαχών στο *σώμα* και στην *ανάγκη για την ικανοποίηση των επιθυμιών* που εκείνο γεννά. Και αλλού, ξανά, ο Πλάτων πιστεύει ότι η τάση του ανθρώπου για *απόκτηση αγαθών που ανήκουν σε άλλους* (αυτός είναι πάντοτε σκοπός του πολέμου, σύμφωνα με μια κυρίαρχη στην αρχαιότητα αντίληψη για τον πόλεμο – θρησκευτικοί πόλεμοι δεν υπήρχαν στην αρχαιότητα) έχει βαθύτερες ρίζες: *ανάγεται στην ίδια τη φύση του ανθρώπου, στον άνθρωπο ως ήμερο ζώο και ταυτόχρονα ως κνηγό*. Το ζητούμενο για τον Πλάτωνα είναι η πλήρης εξημέρωση του ανθρώπου, η ανάδειξή του σε *ήμερώτατον ζῷον*. Τούτο είναι κατά τον Πλάτωνα ζήτημα της *παιδείας* που θα λάβει και κατά τον Αριστοτέλη ζήτημα της *τελειοποίησής* του, που επιτυγχάνεται με την άσκηση της φρόνησης και της αρετής. Γράφει ο Πλάτων:

«Και ο άνθρωπος είναι [...] ήμερο ζώο· αν μάλιστα τύχει καλής διαπαιδαγώγησης και είναι από τη φύση του προικισμένο, κατά κανόνα γίνεται το πιο θεϊκό και το πιο ήμερο απ' όλα τα πλάσματα· αν όμως δεν διαπαιδαγωγηθεί αρκετά ή δεν λάβει τη δέουσα ανατροφή, τότε γίνεται το πιο άγριο απ' όλα τα όντα που υπάρχουν στη γη».

Και συμπληρώνει ο Αριστοτέλης:

«Διότι, όπως ο άνθρωπος, όταν πετύχει την πλήρη ηθικοπολιτική του ανάπτυξη, είναι το τελειότερο ζώο, έτσι είναι το χειρότερο απ' όλα, όταν ζει χωρίς νόμους και σύστημα απονομής δικαιοσύνης. Η χειρότερη μορφή αδικίας είναι βεβαίως εκείνη που διαθέτει όπλα.

Και ο άνθρωπος γεννιέται έχοντας ως όπλα τις δυνατότητές του για διανοητικές και ηθικές αρετές. Αυτά όμως μπορεί να τα χρησιμοποιήσει κατεξοχήν και για αντίθετους σκοπούς. Γι' αυτό, ο άνθρωπος χωρίς αρετή είναι το πιο ανόσιο και άγριο ζώο».

Οι θέσεις αυτές μοιάζουν να παρεμβαίνουν απαντητικά σε σύγχρονες παρόμοιες συζητήσεις, σε εκείνες, λ.χ., που υποστηρίζουν ότι ο πόλεμος είναι στη φύση του ανθρώπου, ότι ο άνθρωπος είναι γενετικά ανίκανος να υπερβεί τον πόλεμο, είτε σε εκείνες που απορρίπτουν τέτοιου είδους θεωρίες, βιολογικού ντετερμινισμού, και παραδέχονται ότι μένουν πράγματι αμήχανες μπροστά στις εκπλήξεις και στις μεταβολές που διαρκώς αποκαλύπτει η ανθρώπινη φύση.

IV

Η αρχαία ελληνική φιλοσοφία όμως, εκτός από τα παραπάνω, παρέχει, μέσα από καίριες συλλήψεις της, το εννοιολογικό εκείνο πλαίσιο που μας επιτρέπει να αναζητήσουμε ερείσματα για μια ακόμη πιο βαθιά προσέγγιση του φαινομένου του πολέμου, η οποία μπορεί να μας δείξει και τη διασύνδεσή του με τις ρίζες του ελληνικού πολιτισμού. Από τις απαρχές της ήδη, η ελληνική φιλοσοφία ξεκίνησε ένα μακρύ και πολυδαίδαλο ταξίδι, έχοντας στον εννοιολογικό πυρήνα της πάγιες έννοιες που ποτέ δεν εγκατέλειψε. Αναφέρω ορισμένες καίριες αρχές: το *μέτρο*, την *αρμονία*, την *τάξη*, τη *δίκη*. Οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι, στη συντριπτική πλειοψηφία τους, είδαν ως πεδίο αποτύπωσης αυτών των αρχών όχι μόνο τον στενό ανθρώπινο χώρο, αλλά και τον ευρύτερο κοινωνικό και πολιτειακό χώρο και, ακόμη περισσότερο, το ίδιο το σύμπαν.

Ο Πλάτων είναι ένα εξόχως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα, όταν υποστηρίζει ότι η σφαίρα της τάξεως (της *κοσμιότητος*) καλύπτει τον άνθρωπο, την πόλη και το σύμπαν ολόκληρο. Για τον φιλόσοφο, υπάρχουν περιεκτικές αρχές της τάξης, οι οποίες ισχύουν ταυτόχρονα για το σύμπαν, την ανθρώπινη ψυχή και τη δικαιοκή και πολιτειακή τάξη. Στο κοσμικό πεδίο οι αρχές αυτές ισχύουν οπωσδήποτε *de facto*, έχουν δηλαδή πραγματική ισχύ, ενώ για την ψυχή και το κράτος οι αρχές αυτές είναι δεσμευτικές με κανονιστική έννοια. Με την πραγμάτωσή τους όμως, γράφει ο Πλάτων, «θα κατακτήσουμε την προδιαγεγραμμένη άριστη ζωή, έχοντας εκπληρώσει τον σκοπό που έθεσαν και θα συνεχίσουν πάντοτε να θέτουν στους ανθρώπους οι θεοί». Για αυτήν την *θεμελίωση της τάξης και του μέτρου στην ανθρώπινη ζωή*, σε όλα τα πεδία έκφασής της, και πρωτίστως στην ψυχή και στην πολιτεία, μόχθησε ο Πλάτων, σε όλο του το έργο. Απέναντι στο «πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος» ο Πλάτων, αναζητώντας απόλυτες σταθερές, αντέτεινε ότι «μέτρο όλων των πραγμάτων πρέπει να είναι ο θεός, και πολύ περισσότερο απ' ότι είναι ο άνθρωπος» και υπέδειξε τη σωφροσύνη ως προϋπόθεση της θεοφιλίας. Γνώριζε ο φιλόσοφος και προφανώς βίωνε στην εποχή του τις εξάρσεις της ατομικότητας, εκφρασμένες και θεωρητικά, από πολλούς κύκλους, στο αξίωμα του δίκιου του ισχυρότερου. Αυτήν ακριβώς την υπέρβαση της ατομικότητας σχεδίασε, μεταξύ άλλων και στην ιδεώδη πολιτεία του, με το όραμα της συλλογικότητας και της ενότητας της *πόλεως*, προβάλλοντας ως μόνη λύση τη διάπλαση, μέσω της παιδείας, υγιών ψυχικά ανθρώπων, με σκοπό να συγκροτήσουν έναν υγιή κοινωνικό ιστό. Και στα ίδια βήματα πορεύθηκε ο κορυφαίος μαθητής του,

με άλλες οντολογικές προκείμενες βέβαια, αλλά με τις ίδιες ηθικές σταθερές. Ο Αριστοτέλης παρέμεινε πιστός στην ιδέα του *μέτρου* και το έκανε κανόνα της πρακτικής φιλοσοφίας του, φέρνοντάς το πολύ κοντά στον άνθρωπο, υπογραμμίζοντας όμως ότι η αρετή, από την άποψη της ουσίας της και του ορισμού της φύσης της, είναι *μεσότης*, από την άποψη όμως του σωστού και του άριστου είναι κάτι που βρίσκεται στο ψηλότερο σκαλί: είναι *ἀκρότης*. Αλλά ακόμη και φιλόσοφοι, που οι οντολογικές και οι κοσμολογικές τους σταθερές είναι ξένες προς τις προηγούμενες, όπως ο Δημόκριτος, ασπάζονται την ιδέα του *μέτρου*. Ο τελευταίος μάλιστα μάς έχει αφήνει ως πολιτική παρακαταθήκη το ιδεώδες της ομόνοιας, μαζί με την καταδίκη των εμφυλίων συγκρούσεων.

Μέτρο, τάξη, αρμονία, δίκη: Έννοιες που καταναγκάζονται σε ολόκληρο τον ελληνικό πολιτισμό, που πραγματώνονται σε όλα του τα δημιουργήματα, τα υλικά και τα πνευματικά, και που όλοι οι φορείς και δημιουργοί του δεν σταματούν με κάθε τρόπο να διακηρύσσουν. Πόσο κοντά λοιπόν βρίσκεται η αρχαία ελληνική φιλοσοφία στο πνεύμα του ελληνικού πολιτισμού; Αντλεί από αυτόν; Και πόσο τον εκφράζει; Οι ιστορικοί της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας αναμετριούνται πολύ συχνά με αυτά τα ερωτήματα, και οι απαντήσεις τους ποικίλουν. Γεγονός είναι ότι, όπως κάθε φιλοσοφία, έτσι και η αρχαία ελληνική, έχει γενέθλιο τόπο και μέσα σ' αυτόν ανθίζει και καρποφορεί. Μπορεί να δει κανείς ένα φιλοσοφικό σύστημα αποκομμένο από τον πολιτισμό, στον οποίο έλαβε σάρκα και οστά; Το παράδειγμα της φιλοσοφικής νοηματοδότησης των εννοιών που προανέφερα είναι, πιστεύω, αποκαλυπτικό. Από την άποψη αυτή, διαφωτίζεται ακόμη περισσότερο και η στάση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας απέναντι στον πόλεμο, απέναντι στην *αμετρία*, στη *δυσαρμονία*, στην *αταξία*, στην *αδικία*. Το πρόταγμα της *ενότητας*, της *δικαιοσύνης*, της *τάξης*, της *ομόνοιας*, της *ειρήνης* μοιάζει αυτόδηλο. Οι έννοιες αυτές φαίνονται αυτονόητες προκείμενες της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, ταυτόχρονα και πάγια ιδεώδη του ελληνικού πολιτισμού, άλλοτε εφικτά και άλλοτε ανέφικτα – ιδεώδη όμως που συνοδεύουν σταθερά τον Ελληνισμό στην πορεία του μέσα στον χρόνο και που ενεργοποιούνται πάραυτα σε απόλυτα κρίσιμες στιγμές της ύπαρξής του, όπως είναι ο πόλεμος.

V

Ο εικοστός αιώνας ήταν βαριά φορτωμένος. Απίστευτα για τους προηγούμενους αιώνες επιστημονικά άλματα και τεχνολογικά επιτεύγματα, συνταρακτικά ιστορικά γεγονότα, ραγδαίες και καταλυτικές για τους λαούς και τους πολιτισμούς επιπτώσεις σηματοδότησαν τον τελευταίο αιώνα της χιλιετίας που πέρασε. Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος, ιδιαίτερα, έφερε τον άνθρωπο αντιμέτωπο με τα όρια και τις δυνατότητές του.

Οι εστίες αντίστασης όμως ήταν υπαρκτές και δυνατές. Και ήταν εκείνες που αναμένονταν. Τα κράτη πήραν τις αποφάσεις τους, αποκαλύπτοντας έτσι και τα πιστεύω τους. Η Ελλάδα βρισκόταν στην πρώτη γραμμή. Ένας λαός τότε, που πάλευε ακόμη να ανανήψει από τα δεινά του πρώτου πολέμου και από όλα όσα οι γεωπολιτικοί συσχετισμοί της εποχής τού επέβαλαν. Στην άδικη και βαρβαρική επίθεση που

δέχτηκαν οι Έλληνες, ξεσηκώθηκαν με το όραμα της ελευθερίας. Και η αφοσίωση στο όραμα αυτό ήταν που έκανε την ελληνική ψυχή να αποκαλύψει την ουσία της, για μια ακόμη φορά στο ρου της ιστορίας, απέναντι μάλιστα σε εχθρό με ασύγκριτη τεχνική και υλική υποδομή και υπεροπλία. Όμως η ψυχή νικάει την τεχνική, το θάρρος εξουτελίζει την υλική υπεροχή, η ευψυχία συντρίβει την εμπειρία και την ειδίκευση. Η ύβρις του ισχυρού νομοτελειακά τιμωρείται. Και η γενναιότητα των Ελλήνων λάμπρυνε για μια ακόμη φορά τις κορυφές του ελληνικού κλέους. Η ελληνική ψυχή αποκάλυψε ξανά τα ιδεώδη της – την *ειρήνη*, τη *δικαιοσύνη*, την *ομόνοια*, την *ενότητα* – και αγωνίστηκε μέχρι εσχάτων γι' αυτά. Αυτά και συγκροτούν το πνεύμα του '40.

Άρηφάτους θεοὶ τιμῶσι καὶ ἄνθρωποι: οι θεοί και οι άνθρωποι τιμούν όσους πέφτουν στη μάχη, μας θυμίζει από τα βάθη του χρόνου ο Ηράκλειτος. Αυτούς τιμούμε και εμείς σήμερα, τους ήρωες που αγωνίστηκαν για την Ελλάδα. Το Όχι του '40 είναι μια ακόμη κραταιή επιβεβαίωση της ελληνικής ψυχής.